

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

*Ενότητα δεύτερη: Λέξεις, νόημα και καθολικές έννοιες***1. Λέξεις και νόημα**

Οι λέξεις είναι σύμβολα ενός κώδικα επικοινωνίας και, ως τέτοια, δεν είναι παρά συγκεκριμένοι ήχοι ή σημάδια πάνω στο χαρτί που, όταν τα χρησιμοποιούμε στο λόγο μας, γίνονται «ετικέτες» συγκεκριμένων πραγμάτων ή καταστάσεων: βιβλίο, βουνό, δένδρο, αρετή, δικαιοσύνη: «Όνομα είναι ένας ήχος της φωνής που έχει σημασία κατά συνθήκη» (Αριστοτέλης, Περί ερμηνείας, 16a19-21).

Με αυτό ως δεδομένο, λοιπόν, γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι οι λέξεις, ως μορφή, δεν έχουν καμία ορατή ομοιότητα με τα πράγματα που ονοματίζουν. Ανάμεσά τους υπάρχει μονάχα μια συμβατική σχέση, μια σχέση που έχει προκύψει ως αποτέλεσμα συμφωνίας μεταξύ των ανθρώπων που μιλούν την ίδια φυσική γλώσσα: για παράδειγμα, η λέξη βιβλίο και το πραγματικό βιβλίο. Με μια πρώτη ματιά, επομένως, το νόημα των λέξεων καθορίζεται από αυτή τη συμβατική σχέση: η λέξη βιβλίο σημαίνει το πραγματικό βιβλίο. Όπως φαίνεται, όμως, τα πράγματα δεν είναι και τόσο απλά.

Το πιο δύσκολο είναι να αντιστοιχίσουμε λέξεις και πράγματα. Όσο κι αν προσπαθήσουμε να ορίσουμε μια λέξη, συνήθως καταλήγουμε σε άλλες λέξεις. Όντως μπορούμε να δείξουμε ένα πράγμα και να το ονομάσουμε, αλλά η γλώσσα δεν είναι μόνο ονόματα για συγκεκριμένα πράγματα. Για παράδειγμα, μπορούμε να δείξουμε ένα τετράγωνο και να πούμε τη λέξη «τετράγωνο», αλλά πώς μπορούμε μετά να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη «τετράγωνο» για κάθε τετράγωνο που θα συναντήσουμε; Κάποιος θα μπορούσε να αναρωτηθεί για το πώς ορίσαμε ότι θα δώσουμε αυτό το όνομα στο συγκεκριμένο γεωμετρικό σχήμα, πολύ περισσότερο γιατί ονομάζουμε και άλλα όμοια σχήματα με το ίδιο όνομα. Το να πούμε ότι απλώς μοιάζουν δεν αρκεί, γιατί η διαπίστωση της ομοιότητας σημαίνει μια νοητική διεργασία και χρήση, έστω και μέσα στη σκέψη, άλλων λέξεων με τις οποίες ορίζουμε τα βασικά γνωρίσματα ενός τετραγώνου. Ενώ δηλαδή αντιλαμβανόμαστε ότι ανάμεσα στη γλώσσα και την πραγματικότητα υπάρχει σχέση, είναι δύσκολο να οριστεί αυτή ως άμεση αντιστοιχία.

Άλλωστε, οι ίδιες οι λέξεις δεν αναφέρονται μόνο σε μεμονωμένα πράγματα. Για παράδειγμα, η λέξη «βιβλίο» δεν αναφέρεται μόνο στο βιβλίο που κρατώ, αλλά και σε όλα τα βιβλία που έχω διαβάσει, στα βιβλία που δεν έχω προλάβει να διαβάσω, στα βιβλία που ξέρω ή υποθέτω ότι έχουν γραφτεί, αλλά δεν τα έχω δει, ακόμη και στα βιβλία που δεν έχουν γραφτεί ακόμη. Ακόμη περισσότερο, μπορούμε να σκεφτούμε και να κατανοήσουμε ότι σε άλλες γλώσσες μπορούν να υπάρχουν λέξεις με το ίδιο νόημα με τη λέξη βιβλίο.

Επομένως, οι λέξεις δεν αναφέρονται μόνο σε πράγματα αλλά και σε έννοιες. Χρησιμοποιούμε τη λέξη βιβλίο όχι ως «όνομα» για ένα μεμονωμένο βιβλίο, αλλά ως έννοια που παραπέμπει σε μια ολόκληρη κατηγορία πραγμάτων. Πώς όμως διαμορφώνουμε μια έννοια;

Τα πράγματα γίνονται ακόμα πιο δύσκολα, εάν σκεφτούμε έννοιες που αναφέρονται σε ιδιότητες ή χαρακτηριστικά των πραγμάτων και των πράξεων. Ας σκεφτούμε, για παράδειγμα, την έννοια της δικαιοσύνης: Είναι απλώς το όνομα του κοινού γνωρίσματος των δίκαιων πράξεων; Είναι η κοινή φύση των δίκαιων πράξεων; Και πώς ορίζουμε την έννοια της δίκαιης πράξης ή πώς μπορούμε να έχουμε διαβαθμίσεις ως προς τη δικαιοσύνη ή διαφωνίες ως προς το τι είναι δίκαιο και τι όχι; Αλλά ακόμη και για μια έννοια όπως η λευκότητα μπορούμε να συναντήσουμε προβλήματα για να την ορίσουμε. Είναι η λευκότητα απλώς το κοινό στοιχείο όλων των λευκών πραγμάτων ή μήπως μπορούμε να μιλήσουμε για μια ουσία της λευκότητας;

2. Οι καθολικές έννοιες

Οι θεωρίες που δίνουν απάντηση στο πρόβλημα της σχέσης των εννοιών με τα πράγματα, όπως είναι ευνόητο, συνδέονται με τις γενικότερες οντολογικές και γνωσιολογικές θέσεις των φιλοσόφων, τις απόψεις τους δηλαδή γύρω από την ουσία της αντικειμενικής πραγματικότητας και γύρω από τη δυνατότητά μας να τη γνωρίσουμε.

α. Ο Πλάτωνας και η θεωρία των ιδεών

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, τα πράγματα, οι έννοιες, άρα και οι λέξεις που τους δίνουν όνομα, αυτές καθαυτές δεν έχουν απολύτως κανένα νόημα, διότι βρίσκονται σε αδιάκοπη ροή και αλλάζουν συνεχώς. Ο κόσμος της εμπειρίας, όμως, αποκτά νόημα, επειδή ο νους μπορεί να συλλάβει την ουσία των ιδιοτήτων του. Για παράδειγμα: Καλός μπορεί να είναι ο οποιοσδήποτε, ο Πέτρος, ο Γιάννης, ο Κώστας, ο σκύλος. Τα υλικά υποκείμενα, δηλαδή, αλλάζουν. Ότι απομένει σταθερό είναι η ιδιότητα του καλού, που σημαίνει ότι η ιδιότητα αυτή αναφέρεται σε μια απόλυτα καθαρή ουσία που είναι αναλλοίωτη και πάντα ίδια με τον εαυτό της. *«Αυτή η ουσία του Είναι, [...] το καθαυτό Ίσο, το καθαυτό Ωραίο, [...] είναι πάντα ίδιο με τον εαυτό του και ποτέ δε δέχεται καμιά αλλαγή»* (Πλάτων, Φαίδων, 78d-79a).

Τις καθαρές αυτές ουσίες ο Πλάτωνας τις ονόμασε ιδέες και τις θεώρησε οντότητες, νοητές μεν αλλά απόλυτα πραγματικές, που προϋπάρχουν και υφίστανται σε ένα άλλο επίπεδο, ανεξάρτητο από τον κόσμο της εμπειρίας. Ας πάρουμε ως παράδειγμα και πάλι τη λέξη-έννοια δικαιοσύνη. Επειδή η ιδέα της προϋπάρχει ως οντότητα –ουσία– σταθερή και αναλλοίωτη, μπορούμε στην καθημερινή ζωή να επισημάνουμε το γνώρισμα που συνδέει όλες τις δίκαιες πράξεις, οπότε έχουμε και τη δυνατότητα να διατυπώσουμε τον ορισμό της έννοιάς της. Επειδή όμως οι ιδέες αποτελούν τις ουσίες των μη αισθητών, αναγνωρίζονται μόνο από το νου: *«Και αυτά μεν [τα αισθητά] μπορείς να τα πιάσεις, να τα δεις ή να τα αισθανθείς με τις άλλες αισθήσεις, εκείνα όμως που είναι πάντοτε τα ίδια δεν μπορείς με κανέναν άλλο τρόπο να τα συλλάβεις παρά μόνο με τη σκέψη, γιατί είναι αόρατα και όχι ορατά»* (Πλάτων, Φαίδων, 78d- 79a).

Η θεωρία του Πλάτωνα, επομένως, επιλύει απόλυτα το πρόβλημα, αλλά δημιουργεί νέο. Καθώς εκλαμβάνει τις καθαρές ουσίες ως οντότητες που προϋπάρχουν, χωρίζει τον κόσμο σε δύο επίπεδα, ένα νοητό και ένα αισθητό (δυϊσμός), ανάμεσα στα οποία η μοναδική σχέση που υπάρχει είναι η δυνατότητα του νου να αναγνωρίσει τις ιδέες.

β. Ο Αριστοτέλης και οι καθολικές έννοιες

Στο σημείο αυτό αντιτίθεται ο Αριστοτέλης, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα πράγματα δεν μπορεί να είναι χωρισμένα από την ουσία τους. Κατεβάζει λοιπόν τις ιδέες από τον ουρανό στη γη και τις ονομάζει είδος, δηλαδή μορφή, η οποία εμπεριέχει τις ιδιότητες κάθε πράγματος, την καθαρή ουσία του με άλλα λόγια. Η καθαρή ουσία, επομένως, δεν προϋπάρχει ως αυτοτελής οντότητα, αλλά ενυπάρχει ως συστατικό των πραγμάτων, οπότε ο ανθρώπινος νους τη συλλαμβάνει με τον τρόπο που δίδαξε ο Σωκράτης, δηλαδή με νοητική αφαίρεση των επιμέρους ιδιοτήτων, και τη διατυπώνει ως έννοια που έχει καθολική εμβέλεια. Αυτές είναι οι καθολικές έννοιες, τα «καθόλου», όπως τα λέει ο Αριστοτέλης, που αποτυπώνουν γενικές ιδιότητες (λευκότητα, δικαιοσύνη) και που, εξαιτίας της γενικότητάς τους, προσδίδουν στα πράγματα νόημα αναγνωρίσιμο από όλους.

Η θεωρία των καθολικών εννοιών επηρέασε τη θεωρία του εμπειρισμού, που αναπτύχθηκε από το 17ο αιώνα και μετά, με κύριους εκπροσώπους τον Τζον Λοκ και τον Ντέιβιντ Χιουμ. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η αντικειμενική πραγματικότητα υπάρχει μέσα στο νου μας ως παράσταση, την οποία διαμορφώνουμε με τις αισθήσεις μας.

Οι εμπειριστές ονομάζουν τις παραστάσεις αυτές ιδέες, που όμως δεν έχουν καμία σχέση με τις ιδέες του Πλάτωνα. Αντίθετα, σχηματίζονται όπως ακριβώς οι καθολικές έννοιες, δηλαδή με νοητική αφαίρεση. Για παράδειγμα: Όταν σκεπτόμαστε ένα τρίγωνο, σχηματίζουμε στο νου μας την εικόνα ενός οποιουδήποτε τριγώνου, χρησιμοποιώντας τα χαρακτηριστικά που είναι κοινά σε όλα τα τρίγωνα. Οι ιδέες των εμπειριστών, όμως, διαφέρουν από τα «καθόλου» του Αριστοτέλη, διότι δεν είναι τίποτε άλλο παρά οι ατομικές –υποκειμενικές– εικόνες των πραγμάτων που βρίσκονται μέσα στη σκέψη και μόνον. Τούτο σημαίνει ότι οι εικόνες αυτές δεν αντιπροσωπεύουν ουσίες, οπότε δεν μπορεί να έχουν καθολική εμβέλεια και νόημα αναγνωρίσιμο από όλους.